

Г. А. Цыхун

БЕЛАРУСІСТЫКА, СЛАВІСТЫКА, АРЭАЛЬНАЯ ЛІНГВІСТЫКА

ВЫБРАНЫЯ ПРАЦЫ

Даследуюцца праблемы этымалогіі, арэальнай лінгвістыкі, балканістыкі, сацыялінгвістыкі, экалінгвістыкі, мінулае і сучаснае беларускай і іншых славянскіх моў і мікрамоў, гісторыя айчыннай славістыкі. Зборнік змяшчае 43 артыкулы, біяграфічны нарыс пра аўтара і яго выбраную бібліяграфію.

Папярэднія кнігі прафесара Г. А. Цыхуна: «Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках» (1968), «Типологические проблемы балканославянского языкового ареала» (1981), «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» (у сааўт.; 1978–2010).

Для філолагаў, гісторыкаў і тых, хто цікавіцца этымалогіяй, гісторыяй мовы, беларускай і іншымі славянскімі мовамі.

ЗМЕСТ

Спіс скарачэнняў.....	5
Прадмова складальніка	6
Нястомны даследчык славянскага слова: нарыс пра Г. А. Цыхуна ...	7
Славянскія моўныя старажытнасці.....	11
Да этымалогіі «колеравых» назваў (<i>Беларусь</i> і падобныя) [2002].....	11
К реконструкцыі праславянскай метафоры [1986]	17
Назіранні над гідраніміяй беластоцка-гродзенскага пагранічча [1999]....	22
Пра адзін выпадак народнаэтымалагічнай субстытуцыі (усходнеславянскае <i>наморожня</i> ‘дэталі у санях’) [1990]	28
У замкнёным свеце лічэбнікаў (нататкі) [1998]	31
Арэальна-тыпалагічныя штудыі.....	39
Арэальная тыпалогія славянскіх моў: прынцыпы і напрамкі даследавання [1988].....	39
Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў [1993] ..	67
Пытанне інавацыйных цэнтраў у славянскім мовазнаўстве [2003]	83
Арэальная структура праславяншчыны [1998]	89
Арэальныя аспекты семантычнай рэканструкцыі [2000].....	94
Лексіка Беларускай мовы ў арэальна-этымалагічным асветленні [2001]....	101
Сацыякультурны аспект моўнага ўзаемадзеяння.....	108
Міжславянскае моўнае ўзаемадзеянне (сацыякультурны аспект) [2003]...	108
Дэфармацыі беларускай літаратурнай мовы ў гады таталітарызму [2000]	123
Сацыякультурны аспект у гісторыі беларускай літаратурнай мовы (так званы нямецкі фактар) [2004]	131
«Трасянка» як аб’ект лінгвістычнага даследавання [1998]	139
Экалінгвістычныя праблемы.....	149
Славянскія мовы ў святле экалінгвістыкі [1998]	149
Шматмоўная Сярэдняя Еўропа: шляхі выжывання [2003]	167
The linguistic situation and mixed language forms in Belarus [2006]	173
Моўнае сумежжа Беларусі.....	183
На лінгвістычным сумежжы [2005].....	183
Заметкі о говорах и диалектных чертах белорусско-русского пограничья [1997]	188
Пра мову «vičuv litevskich» (нататкі) [2003]	197

Колькі слоў пра Астравеччыну і астравецкія словы [2007]	202
Лёс яўрэйскіх запазычанняў у беларускай мове [1995]	208
Паланізмы ў лексічнай норме беларускай літаратурнай мовы [1995]	212
Мова Адама Міцкевіча ў рэгіянальным аспекце [1998]	217
Яцвяжская праблема ў беларуска-польскіх моўных кантактах [1996]	223
Беларуска-літоўскія калькі [2009]	226
Беларуска-паўднёvasлавянскія моўныя сувязі	231
Беларусь у міжславянскіх сувязях (гістарычна-моўная праблематыка) [1996]	231
Паўднёvasлавянскі кампанент у мове Францыска Скарыны [1990]	237
За определяне на генетычна, тыпалогічна і арэальна блізост на славянскіх езіцы [1980]	243
Тры беларуска-балгарскія ізагласы [1996]	251
Іван Лекаў і беларуская мова [2008]	259
Аб славенска-беларускіх моўных сыходжаннях [1988]	263
Водгулле Вукавых рэформ у Беларусі і Македоніі [1988]	268
З беларуска-сербскіх моўных дачыненняў [2000]	273
З моўных доследаў Палесся	279
Кирилло-мефодиевская лексика одного полесского говора [1993]	279
Пра заходнепалескую літаратурную мікрамову (праект М. Шэляговіча) [2001]	288
З палескіх сшыткаў (8. <i>Кованье</i> ; 9. <i>Яшчэр(ка), раз'яшчыць</i>) [2003]	295
З гісторыі беларускай славістыкі	299
Институт белорусской культуры и начало белорусской славистики [2003]	299
Пятро Бузук і славістыка 1920–1930-х гадоў (штрыхі да навуковай біяграфіі) [2000]	309
Язэп Воўк-Левановіч і яго ўспаміны (з гісторыі ўніверсітэцкай славістыкі) [2009]	313
З гісторыі беларускай мовазнаўчай паланістыкі [2006]	319
«Мова — не баласт, трымае чалавека» (гутарка Г. А. Цыхуна і М. П. Антропава) [2006]	322
Спіс выкарыстанай літаратуры і выбраная бібліяграфія Г. А. Цыхуна	341

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

- балг. — балгарскі.
БД — Българска диалектология: Проучвания и материали. С., 1962–. Кн. 1–.
БДА — Български диалектен атлас. С., 1964–2001.
БДУ — Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
бел. — беларускі.
в. — вёска.
ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982–. Вып. 1–.
ДАБМ — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: уступ. арт., даведач. матэрыялы і камент. да карт. Мн., 1963.
дыял. — дыялектны.
ЛАБНГ — Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Мн., 1993–1998. Т. 1–5.
літ. — літоўскі.
М. — Масква/Москва (у бібліяграфічным апісанні).
мак. — македонскі.
Мн. — Мінск/Менск/Минск (у бібліяграфічным апісанні).
НКУС — Народны камісарыят унутраных спраў.
палеск. — палескі.
паўн. — паўночны.
праслав. — праславянскі.
р. — рака.
рум. — румынскі.
рус. — рускі.
С. — Сафія/София (у бібліяграфічным апісанні).
серб. — сербскі.
славен. — славенскі.
Слоўнік ПЗБел — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мн. 1979. Т. 1; 1980. Т. 2; 1982. Т. 3; 1984. Т. 4; 1986. Т. 5.
србхрв. — сербска-харвацкі.
СРЛ — Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны. Гродна, 1999.
т. зв. — так званы.
ТС — Тураўскі слоўнік. Мн., 1982. Т. 1, 2; 1984. Т. 3; 1985. Т. 4; 1987. Т. 5.
ТСБЛІМ — Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1996.
укр. — украінскі.
хрв. — харвацкі.
Фасмер — *Фасмер, М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1964. Т. 1; 1967. Т. 2; 1971. Т. 3.
чэш. — чэшскі.
ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1978–. Т. 1–.
ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. М., 1974–. Вып. 1–.
ASJ — Atlas slovenského jazyka. Bratislava, 1964–1984. Т. I–IV.
SP — Słownik prasłowiański. Wrocław, etc., 1974–. Т. 1–.

ПРАДМОВА СКЛАДАЛЬНІКА

Гэтая кніга знаёміць з навуковымі пошукамі прафесара Генадзя Апанасавіча Цыхуна ў такіх сферах, як арэальная лінгвістыка, экалінгвістыка, кантакталогія, этымалогія, соцыялінгвістыка, этналінгвістыка і гісторыя славістыкі. Матэрыялы зборніка ахопліваюць трыццаць гадоў навуковай дзейнасці аўтара. Тут змешчаны яго чатыры даклады на міжнародных з'ездах славістаў (1988, 1993, 1998, 2003 гг.), артыкулы і выступленні на канферэнцыях, этымалагічныя нататкі. З-за абмежаванага аб'ёму выдання была пастаўлена задача не столькі паказаць усе знаходкі аўтара, колькі даць уяўленне пра іх значную каштоўнасць. Хоцца параіць шанюным чытачам не спыняць свайго знаёмства з наробкам Г. А. Цыхуна і звярнуцца да іншых яго публікацый.

Выбраная бібліяграфія аўтара змешчана ў агульным спісе літаратуры (с. 355).

Навуковыя працы Г. А. Цыхуна падаюцца з мінімальнымі папраўкамі і дапаўненнямі. Падрыхтоўка тэкстаў заключалася галоўным чынам у выпраўленні недакладнасцяў, вылучэнні абзацаў ды аднастайным афармленні літаратуры. Цытаты ў асноўным не перакладаюцца, прычым беларускамоўныя фрагменты прыводзяцца паводле нормаў перыяду іх стварэння, што дазваляе прасачыць асаблівасці развіцця нашай мовы. Шэсць артыкулаў друкуюцца на мове іх першай публікацыі. У некалькіх матэрыялах апушчаны фрагменты, што пазначана ламанымі дужкамі: <...>.

Можа падацца, што асобныя словы ці выразы было б лепш замяніць, аднак варта засяродзіцца на такіх фактах. Мова жыве ў грамадстве, яе стварае народ, і ёсць у ім асабліва аўтарытэтныя людзі, так бы мовіць моўныя заканадаўцы. Да іх традыцыйна адносяць пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў. Думаецца, што роля Г. А. Цыхуна ў гэтым плане не меншая — і з-за яго «моўнай біяграфіі», і з-за яго прафесійных дасягненняў. А ўвогуле спецыфіка фарміравання нашай літаратурнай мовы ды шырыня яе арэальнай базы абумоўліваюць гнуткасць моўных нормаў.

Хоцца выказаць сардэчную падзяку Польшкаму інстытуту ў Мінску і С. А. Важніку за дапамогу ў выданні кнігі, а таксама У. А. Кошчанку — за аблічбоўку картаў-схем, В. С. Гарыцкай і А. А. Яскевічу — за дапамогу ў падрыхтоўцы тэкстаў.

Заўвагі і прапановы можна дасылаць на адрас suprunchuk@tut.by.

Складальнік

НЯСТОМНЫ ДАСЛЕДЧЫК СЛАВЯНСКАГА СЛОВА

Генадзь Апанасавіч Цыхун (30.10.1936, в. Кунцаўшчына Гродзенскага павета Беластоцкага ваяводства) — аўтар фундаментальных прац па праблемах балканскага моўнага саюза, беларуска-іншаславянскіх моўных сувязяў, сацыялінгвістыкі, этналінгвістыкі, этымалогіі, доктар філалагічных навук (1982), прафесар (1994), галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (2005), замежны член Македонскай акадэміі навук і мастацтваў (2009), віцэ-прэзідэнт Міжнароднай акадэміі навук Еўразіі (1994–1995), намеснік старшыні Беларускага камітэта славістаў (з 1992), член прэзідыума Міжнароднага камітэта славістаў (з 2004), намеснік старшыні Міжнароднага камітэта славістаў (з 2008), віцэ-прэзідэнт Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў (1995–2000), ганаровы доктар Сафійскага ўніверсітэта (2005), старшыня Таварыства «Беларусь — Балгарыя» (з 1992). Узнагароджаны Ганаровай граматай Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь (1996). Аўтар каля 300 навуковых публікацый...

* * * * *

Г. А. Цыхун нарадзіўся ў сям’і Марыі (Зянкевіч; 1911–1989) і Апанаса (1910–2005). Бацька займаўся сельскай гаспадаркай, гандлем, працаваў настаўнікам у вёсцы Лаша, служыў у войску. Пасля Другой сусветнай вайны скончыў педінстытут, настаўнічаў у школах Гарадзеншчыны, быў інспектарам рана. Усё жыццё Апанас Пятровіч нястомна, самааддана вывучаў родныя мясціны, у тым ліку мову Гродзеншчыны [Цыхун А. П. 1993]. Заслужаны настаўнік БССР, краязнаўца, фалькларыст і паэт, прапагандыст творчасці Я. Ф. Карскага і заснавальнік яго музея, душэўны і мудры чалавек, ён стаў сапраўдным патрыярхам беларускай культуры. У спадчыну ад бацькоў Генадзь Апанасавіч атрымаў найлепшыя якасці: працавітасць, дабрыню, сардэчнасць, грамадзянскую мужнасць, любоў да роднага краю, чуласць да слова. І яшчэ — адоранасць, навуковы талент.

У 1953 г. Г. А. Цыхун скончыў сярэдняю школу ў Гародні, у 1958 г. — славянскае аддзяленне філалагічнага факультэта Ленінградскага дзяржаўнага ўніверсітэта (ЛДУ). Ужо ў студэнцкія гады вызначыўся цэнтр яго навуковай цікавасці: пра гэта сведчыць дыпломная работа «Рэпрыза іменнага дапаўнення ў балгарскай і македонскай мовах».

У 1959 г. малады славіст паступіў у аспірантуру ЛДУ, дзе ўдасканалваўся пад кіраўніцтвам бліскачага граматыста прафесара Ю. С. Маслава, а пазней, у час стажыроўкі ў Сафійскім універсітэце і Акадэміі навук Балгарыі, — пад кіраўніцтвам знаных прафесараў

С. Стойкава і Л. Андрэйчына. У 1958–1959 гг. і з 1963 г. Г. А. Цыхун працаваў у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа, дзе прайшоў шлях ад малодшага навуковага супрацоўніка да загадчыка аддзела славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства (1990–2005 гг.) і галоўнага навуковага супрацоўніка (з 2005 г.)

У 1966 г. Г. А. Цыхун абараніў кандыдацкую дысертацыю «Сінтаксіс займеннікавых клітык у балгарскай і македонскай мовах» (апаненты С. Б. Бярнштэйн і В. У. Колесаў). На яе аснове была напісана і выдадзена манаграфія [Цыхун 1968a], якую высока ацанілі ў рэцэнзіях.

Вельмі каштоўныя працы Г. А. Цыхуна па тэорыі моўных саюзаў і арэальнай лінгвістыцы. У доктарскай дысертацыі «Тыпалагічныя праблемы балканаславянскага моўнага арэала» [Цыхун 1982] (апаненты У. А. Дыбо, У. П. Нярозак, А. Я. Супрун, А. В. Чашко), у манаграфіі з той жа назвай (1981) і ў шэрагу дакладаў на міжнародных з'ездах вучоны па-новаму вызначыў паняцці архаізма, інавацыі, цэнтра распаўсюджвання моўных з'яў і інш. Былі знойдзены крыніца і кірунак распаўсюджвання балканскіх інавацый у сферы выражэння адрасата дзеяння, азначэння, ступеняў параўнання, катэгорыі пэўнасці, страты склонавых формаў і інш. Была зроблена важная выснова пра наяўнасць некалькіх інавацыйных цэнтраў, што абвергнула традыцыйны погляд, быццам на Балканах ёсць адзіны прагрэсіўны, зменлівы рэгіён, адкуль і разыходзяцца ўсе інавацыі. Быў апісаны ўклад асобных гаворак у працэс балканізацыі паўднёvasлавянскага дыялектнага кантыненту. Гэта манаграфія і сёння застаецца выдатным прыкладам аналізу ўзаемадзеяння моў у рамках моўнага саюза.

У нашай навуцы і нават шырокім грамадстве час ад часу ўзнікаюць спрэчкі, ці характэрная тая ці іншая рыса для роднай мовы, ці ўласцівае ёй нейкае слова ці выраз. У вырашэнні падобных пытанняў вельмі карысны арэальныя метады, якія Г. А. Цыхун паспяхова ўжыў і для беларускай мовы. Былі атрыманы вынікі, важныя таксама для дыялекталогіі і для тыпалогіі літаратурных моў. Так, было вызначана, што «чым больш шырокая арэальная база літаратурнай мовы, тым менш сістэмны характар гэтай літаратурнай мовы» [Цыхун 1993a: 13; с. 76 у гэтым зборніку]. На прыкладах з беларускай, рускай, славацкай, балгарскай, македонскай моў паказаны заканамернасці кадыфікацыі літаратурнай мовы, згодна з якімі сумяшчаюцца рысы розных дыялектаў. Даследчык падкрэсліваў, што «шырокае распаўсюджанне пэўнай моўнай рысы не з'яўляецца падставай для яе кадыфікацыі ў структуры літаратурнай мовы, асабліва калі гэтая рыса архаічная і не прадстаўлена на тэрыторыі, што адносіцца да арэальнай базы літаратурнай мовы. У якасці літаратурнай нормы часта выступаюць з'явы, што вядомы на меншай частцы моўнай тэрыторыі, аднак яны маюць інавацыйны характар і прадстаўлены ў межах арэальнай базы літаратурнай мовы. У якасці нормы ў літаратурнай мове можа

быць замацавана новае запазычанне, прадстаўленае ў межах яе арэальнай базы, нягледзячы на тое што на значнай тэрыторыі вядома “свая”, больш архаічная з’ява» [тамсама].

Значны ўклад Г. А. Цыхуна ў этымалагічную навуку. Ён — адзін з аўтараў, а ў апошні час (пасля В. У. Мартынава, з 2004 г., з 9-га тома) і галоўны рэдактар «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы» (Т. 1–13. Мінск, 1978–2010; выданне працягваецца). Гэтае выданне, бясспрэчна, з’яўляецца візітнай карткай беларускай філалогіі, яно запатрабавана славістамі ўсіх краін.

Яшчэ адна сфера зацікаўленняў Г. А. Цыхуна — стыхія народнай мовы, якой займаецца этналінгвістыка, асабліва пры вывучэнні Палесся. У 1960–1980-я гады ў час экспедыцый, арганізаваных Інстытутам мовазнаўства АН БССР і Інстытутам славяназнаўства АН СССР, былі сабраныя ўнікальныя сведчанні старажытнай матэрыяльнай і духоўнай культуры. Яны адлюстраваны і ў «Тураўскім слоўніку», адным з ініцыятараў стварэння якога быў Г. А. Цыхун. У час тых паездак навуковец удасканалваў навыкі палявых апытанняў, этналінгвістычных назіранняў. Досвед практычнай працы паспрыяў фарміраванню шырокага агульнакультурнага погляду на моўныя праблемы. І, па-другое, ён быў своеасаблівай прышчэпкай супраць кабінетных спекуляцый на модныя лінгвістычныя тэмы.

Г. А. Цыхун выступаў арганізатарам серыі сімпозіумаў па вывучэнні беларуска-балтыйскіх, беларуска-ўкраінскіх, беларуска-польскіх, беларуска-рускіх моўных сувязяў у 1960–1990-я гады [Цыхун 1969; 1971; 1973; 1975a; 1976; 1995d].

Шырокія славістычныя інтарэсы даследчыка гарманічна спалучаюцца з чынным удзелам у айчынным моўным будаўніцтве. Вучоны быў адным з арганізатараў міжнародных кангрэсаў беларусістаў, пастаянна выступае па надзённых моўных пытаннях. Г. А. Цыхун быў старшынёй правапіснай камісіі Таварыства беларускай мовы імя Францыска Скарыны і сябрам Дзяржаўнай правапіснай камісіі, кансультаваў і рэдагаваў некалькі іншаславянска-беларускіх слоўнікаў. Ва ўсіх яго даследаваннях уражвае спалучэнне тонкіх тэарэтычных разваг са скрупулёзным аналізам масы канкрэтных фактаў розных славянскіх моў.

У 1980-я гады Генадзь Апанасавіч удзельнічаў у падрыхтоўцы юбілейнай праграмы да 500-годдзя асветніка і першадрукара Ф. Скарыны. Пры актыўным удзеле Г. А. Цыхуна быў створаны Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, які працягнуў прапаганду дасягненняў вялікага гуманіста, ажыццявіў шэраг беларусазнаўчых праектаў. У Скарынаўскім цэнтры Г. А. Цыхун кіраваў аддзелам тэрміналогіі, дзе даследаваліся беларускія тэрмінасістэмы [Цыхун 1995c; 1997c; Чарняўская/Цыхун 2000] ды былі распачаты серыйныя выданні «Беларуская тэрміналогія» і «Тэрміналагічны бюлетэнь».

Адзін з заснавальнікаў беларускай славістыкі, прадстаўнік класічнай навукі, Г. А. Цыхун падтрымлівае і новы кірунак мовазнаўства — камп’ютарную лінгвістыку. Пры яго кансультацыях створана першая праграма праверкі беларускага правапісу (гл. сайт: <http://pravapis.of.by>). Яна ўключае сучасныя і класічныя (т. зв. тарашкевіцу) правілы, падпраграму аўтаматычнай канвертацыі тэкстаў з адной арфаграфіі ў тэксты з другой арфаграфіяй, а таксама базу з двух мільёнаў словаформаў. Пад кіраўніцтвам Г. А. Цыхуна ў Інстытуце мовазнаўства і Таварыстве беларускай мовы імя Ф. Скарыны распрацоўваліся прынцыпы электроннага корпусу беларускай мовы.

Каштоўныя бібліяграфічныя агляды беларускага мовазнаўства навуковец рыхтаваў для кракаўскага часопіса «Rocznik Slawistyczny» (1974–1988) і камісіі па лінгвістычнай бібліяграфіі пры Міжнародным камітэце славістаў (МКС), членам якой ён з’яўляецца (гл. штогоднікі «Bibliografia językoznawstwa slawistycznego» (Варшава, 1995–2004) і [Цыхун 1978b; 1980; 1981a і інш.; Цыхун/Літвіноўская 1995]). Акрамя гэтай камісіі, Г. А. Цыхун прадстаўляе нашу краіну ў камісіях пры МКС па гісторыі славістыкі, па славянскай этымалогіі, па балканскім мовазнаўстве, па моўных кантактах.

Яшчэ адным аспектам вялікай арганізацыйнай работы стала яго 25-гадовая дзейнасць (1967–1991) у ролі вучонага сакратара спецыялізаванага савета па абароне дысертацый пры Інстытуце мовазнаўства АН БССР. За гэты час Г. А. Цыхун дапамог кампетэнтнымі парадамі больш як 300 суіскальнікам, што абаранялі кандыдацкія і доктарскія дысертацыі. З моманту заснавання Вышэйшай атэстацыйнай камісіі Беларусі ён з’яўляецца членам экспертнага савета па мовазнаўстве.

Г. А. Цыхун выступаў з лекцыямі ва ўніверсітэтах Аўстрыі, Балгарыі, Германіі, Польшчы, Расіі, Сербіі і інш. З 1966 г. ён выкладае ў БДУ. Дзесяць гадоў (1985–1995) у якасці «гастпрафесара» ён чытаў лекцыі па беларускім мовазнаўстве і славістыцы ва Універсітэце ў Беластоку (Польшча). У час заняткаў са студэнтамі вучоны шчодро дзеліцца звесткамі пра славянскія мовы, Балканы, розныя краіны, дзе ён быў, дзе яго ведаюць і любяць. Генадзь Апанасавіч ахвотна звяртаецца да добрага жарту, да неацэнных багаццяў роднай мовы і на лекцыі, і ў пісьмовым выкладзе, і ў нязмушанай размове. Гэтыя лекцыі помняцца доўга, бо ў іх выяўляюцца глыбокія лінгвістычныя і культуралагічныя веды прафесара, здольнасць узяць слухачоў да высокіх тэарэтычных абстракцый, уменне і жаданне захапіць суразмоўцу любімай Справай, любімай Навукай.

М. В. Супрунчук

СЛАВЯНСКІЯ МОЎНЫЯ СТАРАЖЫТНАСЦІ

ДА ЭТЫМАЛОГІІ «КОЛЕРАВЫХ» НАЗВАЎ (БЕЛАРУСЬ І ПАДОБНЫЯ)¹

Цікавасць да складаных назваў, у якіх прысутнічае кампанент са значэннем колеру, рэалізавалася ў славянскай этымалогіі ў асобным кірунку даследаванняў, які налічвае ў цяперашні момант дзясяткі публікацый. Акрамя шырока вядомых выказаў тыпу *белая гарачка* ‘стан алкагольнага ап’янення з галюцынацыямі’, *чорная зайздрасць* ‘нядобрая, злая зайздрасць’, *чорная магія*, *белая костка*, *чорны вол* у фразеалагізме: *Чорны вол наступіць на нагу* ‘стане цяжка, адчуецца цяжкасць’ (вядомым таксама ў чакаўшчыне) і пад., найбольшы інтарэс выклікаюць этнанімічныя і геаграфічныя назвы тыпу *беляя харваты*, *чорныя валахі* (грэч. μαυροβλαχοί), рус. фальклорна-гістарычная *Белая Арапія*, балг. *Бяло море*, *Черни Искър* і пад. Стымулам для этымалагічных росшукаў паслужыла незвычайная семантыка прыметнікаў, што абазначаюць колер у названых спалучэннях, дакладней іх пераноснае ўжыванне ці семантыка аманімічных формаў. Такім чынам, мы маем справу з этымалагічнай семасіялогіяй ці семасіялагічнай этымалогіяй, бо фактычна ў большасці выпадкаў (за, магчыма, невялікімі выключэннямі тыпу *Чырвоная Русь*) праблемы фармальнай ідэнтыфікацыі тут адсутнічаюць. Тлумачэнне семантычных парадоксаў, што ўзнікаюць пры гэтым, патрабуе спецыяльнай метадыкі даследавання, бо традыцыйныя прыёмы семантычнай рэканструкцыі не заўсёды падыходзяць. Параўн., напрыклад:

«За тези *черни българи* вече знаем твърде много (вж. Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871. С. 32: приходят чернии болгаре и воюють въ странѣ корсуньстии) <...> Знаем и това, че името “черен” няма нищо общо с антропологичния тип на тези много бели всъщност хора» [Балкански 1988: 79]².

Зрэшты, да гэтага часу назіраюцца спробы ідэнтыфікацыі семантыкі прыметнікаў колеру ў такіх спалучэннях з іх асноўным значэннем, параўн. адну з версій паходжання назвы *Белай Русі* (*Беларусі*)

¹ Першая публікацыя: Dzieje Słowian w swietle leksyki: pamięci prof. Franciszka Sławskiego. Kraków : Wyd. UJ, 2002. S. 101–106.

² У адносінах да антанімічных азначэнняў гл. у таго ж аўтара [Балкански 1994].

ад колеру адзення ці антрапалагічнага тыпу насельніцтва [Белы 2000: 7]³. Нярэдка такое тлумачэнне даецца назвам геаграфічных аб'ектаў, напрыклад, у назве *Чорнага возера* значэнне прыметніка тлумачыцца цёмным колерам вады ці дна (звычайна тарфянога), а ў назве *Белае возера* — празрыстасцю вады і пячаным дном (параўн. [Falk 1976]). Няма падстаў не дапускаць для некаторых выпадкаў намінацыі захаванне першаснай матывацыі, хаця пры гэтым таксама можа назірацца семантычны зрух ('возера з вадой, якая здаецца чорнай, непразрыстай' або 'возера з вадой, якая здаецца белай, празрыстай'): 'белы' → 'празрысты, чысты', 'чорны' → 'непразрысты, цёмны'. Аднак гэты зрух прадказальны, тыповы, дастаткова верагодны. Для назвы *Белай Русі* існуе нават версія, якая грунтуецца на такім семантычным зруху ў геаграфічнай назве тыпу *Белая Рось* (параўн. гідронімы *Рось* на Беларусі і Украіне) з першаснай матывацыяй 'белая, г. зн. празрыстая вада' [Крапівін 1956: 60–61]. Відаць, сюды ж трэба аднесці і прапанову Г. Ільінскага аб паходжанні назвы *Белая Русь* ад гіпатэтычных «гарадоў белскіх» (паралель: *Чырвоная Русь* ад «гарадоў чэрвеньскіх»), што знаходзіліся ў месцы згущэння гідронімаў і тапонімаў ад *белы* (р. Бяла, гарады Беласток, Бельск і пад.). Цікава, што побач знаходзяцца гідронімы і тапонімы, якія ўзыходзяць да *чорны* (р. Чарна, горад Чарна-Беластоцка і пад.). Усё ж на фоне тыпалагічна падобных назваў кшталту *Белая Сербія*, *Чорная Балгарыя* такая версія малаверагодная.

І тут паўстае пытанне пра межы прымянення ў семантычнай рэканструкцыі тыпалагічных і арэальных крытэрыяў. Больш таго, ствараецца ўражанне, што пры адсутнасці фармальна-генетычных праблем ці іх абмежаваным характары названія крытэрыі выходзяць на першае месца пры аналізе разглядаемых складаных назваў. З метадалагічнага пункту погляду было б недапушчальным пры разглядзе адной з падобных назваў не звяртаць увагі на аналагічныя назвы ў іншых мовах. Няма падстаў таксама ігнараваць, напрыклад, турэцкі ўплыў на балгарскую назву Эгейскага мора — *Бяло море*. Калі прыняць, што тыпы семантычных змен маюць універсальны характар, то трэба было б шукаць для ўсіх падобных назваў аднолькавае тлумачэнне. І сапраўды, такі падыход прымяняецца ў адносінах да складаных этнонімаў з «колеравым» кампанентам.

Так, для назвы *Белая Русь* зроблена спроба гістарычна абгрунтаваць семантычны зрух 'белы' → 'вольны, незалежны' (М. Драгаманаў, М. Любаўскі, А. Патабня, М. Доўнар-Запольскі), што, відаць, супрацьпастаўлена азначэнню *чорны* 'несвабодны, залежны', параўн. рус. *чернь* 'зброд, служкі', *чёрные рабы* (калі толькі тут не прысутнічае алузія да неграў) і пад. А. Патабня прыводзіць выпадкі сінаніміі *белы/вольны* ў адносінах да цара [Потебня 1891: 119]. У. Маўродзін удакладняе семан-

³ Паводле гэтай, апошняй па часе, манаграфіі падаюцца версіі паходжанні назвы *Белай Русі* (Беларусі). Падборку найбольш значных публікацый па паходжанню гэтай назвы гл. у кнізе «Імя тваё *Белая Русь*» (Мн., 1991).

тыку: *белы* значыла ‘вольны ад дані, падаткаў’ [Мавродин 1958: 31]. Паводле Х. Тодарава-Бемберскага,

«...всѣщность антонимната оппозиция *бели/черни* народи определя техния социално-политически статут. ‘Белите’ народи са народи, независими политически и социално от други, а ‘черните’ — намиращи се в политическо и социално робство. В Киргизия е съществувало кастово разделение ‘бяла кост’ и ‘черна кост’, като между тях са били забранени дори бракове поради социално неравенство» [Тодоров-Бемберски 1989: 65]⁴.

Аднак у нас няма падстаў генералізаваць гэты семантычны зрух, бо адсутнічаюць звесткі пра тое, што, напрыклад, чорныя балгары, якія, паводле летапісу, «воюют в стране корсуньстии», былі больш залежнымі, чым іншыя.

Другі тып семантычнага зруху ‘белы’ → ‘паганскі, няхрышчаны’ ўзыходзіць да паведамлення Канстанціна Багранароднага пра няхрышчаных сербаў, якія называюцца таксама белымі, што мяжуюць з франкамі і белахарватамі. Апошнія паходзяць таксама ад няхрышчаных харватаў. Цікава, што ў адносінах да беларусаў той жа аргумент выкарыстоўваецца ў адваротным кірунку: усходняя частка сённяшняй Беларусі была названая *Белай Руссю* пасля і ў процівагу *Чорнай*, ахрышчанай пазней, дзе паганскія звычаі захоўваліся даўжэй [Белы 2000: 8–9]. З пункту погляду развіцця значэння прыметніка *белы* другі семантычны зрух падаецца больш прымальным: ‘белы’ → ‘прасветлены, чысты’ здаецца тыпалагічна больш верагодным, чым ‘белы’ → ‘першабытны, некрануты, не ведаючы сапраўднага Бога’ (ст.-слав. *невѣгласъ*).

Іншыя мяркуемыя семантычныя змены ў структуры «колеравых» этнічных назваў фактычна заснаваны на арэальных крытэрыях.

Семантычны пераход ‘белы’ → ‘заходні’, паводле А. Трубачова, Р. Агеевай, І. Грэкава, адлюстроўвае цюркскую інавацыю, якая грунтуецца на ўяўленні пра «белы, светлы» накірунак свету («потому что свет солнца дольше держится на западе» [Трубачев 1987: 122]) і распаўсюдзілася на славянскія землі:

«Так, закономерно назван Белорусью, Белой Русью самый западный из восточнославянских этносов. Точно так же не случайно названы белыми сербами и белыми хорватами <...> сербы и хорваты, оставшиеся на западе после ухода остальных сербов и хорватов на балканский юго-восток» [тамсама].

Цікава ўсё ж такі, чаму на самым захадзе ўсходнеславянскіх земляў (раён Ліды, Гродна, Нясвіжа) апынулася назва Чорная Русь? В. Маньчак асноўную ролю ў распаўсюджанні «колера-геаграфічнай» сімволікі прыпісвае татарам [Mańczak 1975: 38–39].

Арэальнае тлумачэнне семантычнаму пераходу ‘белы’ → ‘заходні’ дае і В. Іванаў:

⁴ Гл. таксама спецыяльную публікацыю [Тодоров-Бемберски 1995].

«...большинство ученых в настоящее время склоняется к точке зрения, согласно которой в Центральную Европу характерная для азиатских культурных традиций цветовая символика сторон света проникла под влиянием степных кочевников Евразии во времена переселения народов» [Иванов 1991: 119].

Агульны недахоп усіх арэальных тлумачэнняў — частае несупадзенне геаграфічнага становішча зямель, якія маюць азначэнне ‘белы’ і ‘чорны’, з адпаведнымі напрамкамі свету, якім прыпісваецца пэўная колеравая сімволіка. Як паказаў А. Белы у кнізе «Хроніка Беларускай Русі», міграцыйныя назвы на працягу ўсёй яе гісторыі не дае падстаў прыняць названыя арэальныя тлумачэнні:

«“Размытасць” абрысаў *Белай Русі*, яе вандроўкі па карце Усходняй Еўропы, пазбаўленыя, на першы погляд, усялякай логікі, ускладняюць аднаўленне этымалогіі тэрміна. Паўстае пытанне: *Белая Русь* у Вялікім Ноўгарадзе (прынамсі, з XIII ст.), у Вялікім княстве Маскоўскім (з 1470-х), над Донам (з 1490-х), у Вялікім княстве Літоўскім (з другой паловы XVI ст.) — на гэтым спіс не вычарпаны — гэта ўсё розныя аб’екты, вядомыя з абсалютна розных крыніц, якія толькі выпадкова супадаюць па форме... ці адно?» [Белы 2000: 9]

Спробы вытлумачыць гэтыя змены рознымі пунктамі арыентацыі намінантаў, відавочна, маюць спекулятыўны характар. Для таго, каб зразумець складаныя семантычныя зрухі, мэтазгодна звярнуцца да больш простых, празрыстых працэсаў намінацыі. Разгледзім іх на прыкладзе выкарыстання «колеравых» азначэнняў пры называнні ягад у беларускай мове.

Звычайна алгарытм намінацыі ўключае тры крокі, добра засведчаныя на дыялектнай карце. На ёй выдзяляецца арэал, дзе, напрыклад, для называння суніц як найбольш вядомага віду ягад выступае назва *ягады*. У тым жа арэале для больш рэдкага віду ягад (чарніц) выкарыстоўваецца складаная назва — *чорныя ягады*. У суседнім арэале ўжо прадстаўлена сістэма *чырвоныя ягады* — *чорныя ягады*, а назва *ягады* выступае як агульная назва. Такі цыкл, разгорнуты ў прасторы, добра дэманструе магчымае развіццё складаных назваў тыпу *Белая Русь*, узнікненне якой магло ў сваю чаргу выклікаць з’яўленне назваў тыпу *Чорная Русь* і ператварэнне назвы *Русь*, якая першапачаткова была прывязана да пэўнай абмежаванай тэрыторыі, у агульную назву. Несумненна, што прыметнікі *белы*, які быў выкарыстаны для дыферэнцыяцыі, павінен быў мець дастаткова празрыстую семантыку, г. зн. дэманстраваць стандартнае пераноснае значэнне. Пошукі такой семантыкі прыводзяць нас да спалучэння *белы свет*, якое можа выступаць як сінонім да слова *свет* (аналагічныя адносіны *ягады/чырвоныя ягады* ў тым выпадку, калі гутарка ідзе пра найбольш распаўсюджаны ў пэўнай мясцовасці від ягад), параўн. *пайшоў у (белы) свет* ‘пайшоў кудысьці, пакінуўшы родны дом або родны край, пайшоў у невядомым кірунку’. У гэтым выпадку — *белы* ‘новы, нязна-

